

СТИЛІСТИЧНА ТРАНСПОЗИЦІЯ МАТЕМАТИЧНИХ ТЕРМІНІВ: КОДИФІКАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

© Веремчук О. А., 2013

У статті на матеріалі загальномовних словників української мови XX – початку XXI століття проаналізовано процес стилістичної транспозиції математичних терміно-одиниць. Розглянуто проблему неадекватного представлення в кодифікаційних працях реального семантико-стилістичного потенціалу математичних термінів.

Ключові слова: українська мова, математична термінологія, семантика, стилістична транспозиція, термін, стилістичний транспозит, мікрозначення, переносне значення, пряме значення, семантична структура слова.

The article deals with the analysis of the process mathematical terms stylistic transposition on the material of Ukrainian explanatory dictionaries of XX – beginning of the XXI centuries. The author comprehends the problem of inadequate presentation of real semantic and stylistic potential of mathematical terms in codification works.

Keywords: Ukrainian language, mathematical terminology, semantics, stylistic transposition, term, stylistic transposit, micromeaning, figurative meaning, direct meaning, semantic structure.

Трансформації в соціально-економічному просторі української держави, подальша інтенсифікація науково-технічного прогресу, що зумовлюють поглиблення інтелектуалізації мови, розширення функційного поля багатьох слів, сприяють виникненню нових контекстів уживання лексем та безпосередньо пов'язані з посиленням впливу термінологічної та загальноновживаної лексики, що охоплює практично всі сегменти лінгвосоціуму, є детермінантами розвитку лексико-семантичного рівня мови загалом та актуалізації процесу стилістичної транспозиції термінів зокрема. Певні аспекти процесу стилістичної транспозиції термінологічних одиниць уже були предметом наукового зацікавлення учених (Н. Непійвода [1], Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк [2], О. Стишов [3], Л. Струганець [4] та інші), проте дослідження стилістичної транспозиції математичних термінів на матеріалі лексикографічних джерел у сучасному мовознавстві немає. Актуальність обраної теми визначається й тим, що активізація роботи над укладанням словників різних типів на паперових та електронних носіях потребує студіювання явища стилістичної транспозиції, засвідченого в національній лексикографії, що сприятиме адекватному відображенню стилістичного статусу термінолексем, зокрема зі сфери математичних знань, у кодифікаційних працях. **Мета** роботи – проаналізувати особливості процесу стилістичної транспозиції математичних термінів у кодифікаційній практиці сучасної української мови. Передбачено виконання таких **завдань**: 1) представити лексеми терміносистеми «Математика», що зазнали стилістичної транспозиції; 2) описати зміни в семантичній структурі стилістично транспонованих математичних термінів; 3) установити адекватність фіксації в словниках української мови лексичних одиниць математичної семантики.

У роботі на основі застосування методу лексикографічних зрізів виконано зіставний аналіз таких кодифікаційних праць, як: РУС-37, РУС-48, РУС-79, СУМ, ВТС-2004. Темпоральні межі переходу терміноодиниць до загальноновживаного лексичного фонду визначаємо на основі стилістичних позначок у вказаних лексикографічних працях, а підґрунтям для аналізу перебудови семантичної структури лексем є семантизація слів у словниках тлумачного типу. Зняття термінологічної

позначки в кодифікаційному джерелі вважаємо констатацією факту переходу терміна до загально-мовного вжитку.

Під час спостереження виокремлено сукупність лексем математичної семантики, що змінили стилістичний статус, не розширюючи свого семантичного обсягу. Констатуємо, що перейшли до загально-мовного фонду різні групи моносемічних лексем: **назви математичних фігур** (*паралелепіпед* (РУС-48*) (зірочкою (*) маніфестуємо останню фіксацію термінологічної позначки лексичної одиниці), *паралелограм* (РУС-48*), *многогранник* (РУС-79*); **назви математичних понять** (*бісектриса* (РУС-79*), *гіпотенуза* (РУС-79*), *катет* (РУС-48*), *множник* (РУС-48*), *медіана* (РУС-79*), *ордината* (РУС-48*), *перпендикуляр* (РУС-79*); **назви розділів математики** (*тригонометрія* (РУС-79*).

Для математичних термінів властива продуктивність у ракурсі ускладнення семантичної структури похідними мікрозначеннями (далі МК) та окремими лексико-семантичними варіантами (далі ЛСВ).

Найпростішим відгалуженням семантики стилістично транспонованих математичних термінів вважаємо наявність похідних МК, які зафіксовано в словникових статтях. Шляхом вивчення кодифікаційних джерел виокремлено сукупність лексичних одиниць, семантична структура яких ускладнена прямим МК. Наприклад, слово *діаметр* у РУСі-48 зафіксовано як математичний термін, а в СУМі простежуємо не лише зняття біля лексеми термінологічної позначки, що є підставою для констатації її нетермінологічного статусу, але й наявність похідного прямого МК: «Відрізок прямої, яка сполучає дві точки кола і проходить через його центр; // Поперечник усякого круглого або такого, що здається круглим, тіла, простору» [СУМ, II, с. 295]. Аналогічно лексему *конус* зафіксовано у РУСі-48 із позначкою *мат.*, а до реєстрів СУМу її введено із нетермінологічними параметрами та похідним МК: «Геометричне тіло, що утворюється обертанням прямокутного трикутника навколо одного з катетів; // Те, що нагадує таке геометричне тіло» [СУМ, IV, с. 272]. Для уточнення сфери застосування поняття в семантичній структурі колишнього математичного терміна *траєкторія* (РУС-48*) виокремлено похідне пряме МК: «Безперервна лінія, яку описує тіло або його точка під час руху; // У балістиці – лінія польоту снаряда, кулі, міни тощо» [СУМ, X, с. 225].

У лексичних одиницях – транспозитах зі сфери математичних знань – простежуємо також формування окремих значень, зокрема переносних. Проілюструємо це на прикладі лексеми *алгебра*. Прикметно, що процес стилістичної транспозиції та ускладнення семантики цієї лексеми охоплює значний хронологічний проміжок: діапазон РУС-37 – ВТС-2004. Так, стилістична транспозиція терміна *алгебра* відбулася на етапі РУС-37 / РУС-48, в СУМі подано одне значення стилістичного транспозита «Розділ математики, що вивчає загальні закони дії над величинами, вираженими літерами, незалежно від їх числового значення» [СУМ, I, с. 32], а в реєстрах ВТС-2004 зафіксовано наявність похідного переносного значення колишнього терміна «2. *перен.* Про те, що (на відміну від чого-небудь простішого) містить у собі значні труднощі для здійснення, втілення в життя і т. ін.» [ВТС-2004, с. 13].

Для математичних термінів властиве ускладнення семантичної структури не лише переносними, але й прямими значеннями. Наприклад, у РУСі-48 слово *діагональ* репрезентовано з обмежувальною позначкою *мат.* СУМ маніфестує і нетермінологічний стилістичний статус математичного терміна, і пряме похідне значення: «1. Пряма лінія між двома несуміжними вершинами багатокутника або між двома вершинами багатокутника, які не знаходяться на одній його грані. 2. Груба тканина з рубчиками по скісній лінії» [СУМ, II, с. 225]. В основі семантичних зрушень – уявлення про поняття діагоналі як про скісну лінію.

Лексема *радіус*, яку в проаналізованих словниках до СУМу кодифіковано як математичний термін, розширює семантику шляхом утворення МК основного та похідного прямого значення: «1. Відрізок прямої, що сполучає будь-яку точку кола або сфери з центром; // Віддаль від певної точки кола або сфери до центра. 2. Величина охоплення, сфера дії, поширення чого-небудь стосовно якогось центру» [СУМ, VIII, с. 436]. Очевидно, що еволюція семантики цього слова розгортається на ґрунті послідовного узагальнення: первинний ЛСВ – похідне МК – похідний прямий ЛСВ.

У ході дослідження опрацьовано лексеми, які на основі стилістично транспонованих значень утворюють термінологічні. Наприклад, слово *параметр* марковано позначкою *мат.* у словниках до СУМу, в СУМі вміщено стилістично транспоноване значення цього слова та похідне термінологічне: «1. Величина, що входить у математичну формулу і зберігає своє постійне значення лише за цих умов. 2. *спец.* Величина, властива якому-небудь предметові, пристрою, явищу» [СУМ, VII, с. 66], а у ВТСі-2004 зафіксовано поповнення семантики аналізованого слова ще одним термінологічним та переносним значеннями: «3. *спец.* Змінна величина, від якої залежить значення іншої змінної величини. 4. *перен.* Критерій, показник, ознака, відносно якого (якої) здійснюється оцінювання, за яким характеризують що-небудь» [ВТС-2004, с. 705].

Унаслідок детального вивчення реєстрів загальномовних словників української мови в аспекті виявлення особливостей фіксації математичної термінологіки сформовано перелік лексем із неадекватно зафіксованим стилістичним статусом. У ході дослідження виокремлено множину лексем, що потребують зняття термінологічного маркування з огляду на реальне функціонування в лінгвосоціумі з нетермінологічними стилістичними параметрами та загальну зрозумілість для мовців. Йдеться про такі лексичні одиниці, як: *абсциса*, *багатогранник*, *квадратура*, *координата*, *кратність*, *сектор*, *ступінь*, *проекція*.

Лексему *багатогранник* зафіксовано в таких словниках, як РУС-48, РУС-79, СУМ та ВТС, із термінологічним статусом, попри загальну зрозумілість для мовців-неспécialістів та подання в реєстрах згаданих лексикографічних праць її синоніма *многогранник* із нетермінологічними параметрами.

Слово *абсциса* у ВТСі-2004 кваліфіковано як математичний термін, хоча зі значенням цієї лексичної одиниці мовці ознайомлюються ще в ході вивчення шкільного курсу алгебри. Цікаво, що лексему *ордината* в цьому ж словнику подано без термінологічного маркування.

Певні лексичні одиниці математичної семантики продукують похідні прямі значення, залишаючись у реєстрах опрацьованих словників термінами. Наприклад, слово *кратність* у СУМі представлено як моносемічний термін зі сфери математичних знань: «1. *мат.* Властивість числа ділитися на яке-небудь число без остачі» [СУМ, IV, с. 330]. У ВТСі-2004 простежуємо подальшу кваліфікацію первинного значення в статусі математичного терміна та появу похідного прямого: «2. Загальна кількість яких-небудь регулярних дій» [ВТС-2004, с. 462]. Утворення похідного значення відбувається шляхом метафоричного узагальнення семантики первинного значення. Обидва ЛСВ потребують перегляду відображення їхніх стилістичних характеристик з огляду на загальнозрозумілість для мовців.

Аналогічно неправомірно кваліфіковано як математичний термін у всіх досліджуваних словниках слово *координата*, незважаючи на виокремлення в його однозначненевій семантичній структурі похідного прямого ЛСВ, що зафіксовано у ВТСі-2004: «1. *спец.* Числа, якими визначають положення точки на прямій або кривій лінії, на площині, поверхні, у просторі тощо. 2. *мн., розм.* Адреса, які-небудь відомості про місцеперебування, знаходження кого-, чого-небудь» [ВТС-2004, с. 452]. Варто закріпити в словниках реальні стилістичні параметри першого ЛСВ цієї лексеми.

Розглянуто також лексичні одиниці, що в процесі стилістичної транспозиції утворюють не лише переносні, а й термінологічні значення. Так, слово *проекція* марковане у РУСі-48 *мат.*, у СУМі подано два його значення, одне з яких кваліфіковане як належне до сфери математики, а друге – до сфери спеціальних знань: «1. *мат.* Зображення просторової фігури на площині. 2. *спец.* Збільшене зображення нерухомих об'єктів (рисуноків, креслень, кінокадрів і т. ін.) на екрані за допомогою оптичних приладів» [СУМ, VII, с. 178].

Зберігають термінологічне маркування також ті лексеми, семантична структура яких представляє ескалацію похідних від первинного термінологічного мікрозначення, прямих та термінологічних значень. Так, у словниках до СУМу слово *сектор* має маркування *мат.*, у СУМі його подано з позначкою *спец.* та репрезентовано спектр похідних ЛСВ: «1. *спец.* Частина круга, обмежена дугою і двома радіусами; // Деталі, частини предметів, машин і т. ін. такої форми. 2. Ділянка, обмежена радіальними лініями; // Частина певної площі; ділянка, район. 3. Частина народного господарства, яка має певні соціальні та економічні ознаки; // Складова частина чого-небудь. 4. Відділ в

установі або організації. 5. *спец.* Відділ системи управління літака, пароплава і т. ін.» [СУМ, IX, с. 115]. Утворення спектра похідних значень на основі здебільшого прямого перенесення семи «частина» із первинного в похідне значення є підставою для констатації стилістичної транспозиції первинного значення та регламентації потреби зняття його термінологічного маркування в подальших лексикографічних працях.

Констатуємо певну неадекватність відображення в лексикографічних джерелах української мови системи змін у семантиці математичних термінів, що зумовлені дією стилістичної транспозиції. Спостережено наявність лексем, які зафіксовано в опрацьованих словниках зі статусом термінів, попри активне використання в лінгвосоціумі (у публіцистичному, науковому, розмовному стилях) набутих ними похідних значень, що потребують кодифікації в лексикографічних приписах. Так, математичний термін *вектор* подано у СУМі та ВТСі-2004 із термінологічним маркуванням: «*мат.* Відрізок прямої з певним числовим значенням і напрямом у просторі» [СУМ, I, с. 264]. На сучасному етапі функціонує некодифіковане значення цього слова «взагалі певний напрям» (наприклад, *вектор розвитку*, *вектор наукового пошуку* тощо), яке виникло шляхом прямого перенесення семи «напряму» із первинного в похідне значення.

Під час дослідження виявлено сукупність вузькоспеціальних математичних термінів, які внесено до реєстрів проаналізованих словників без галузевих ремарок, хоч реальні умови їхнього використання дають підстави стверджувати про потребу регламентації їхнього термінологічного статусу. Це слова, що здебільшого номінують певні поняття сфери математичних знань, як-от: *ітерація*, *лема* тощо.

Отже, терміносфера «Математика» є продуктивною в контексті динаміки процесу стилістичної транспозиції. Поповнення загальномовних ресурсів математичними термінами вирізняється активністю на межі РУС-48 / СУМ. Розгортання семантики математичних транспозитів відбувається на етапі СУМ / ВТС-2004. Матеріали проведеного дослідження підтверджують гіпотезу про певну неадекватність стану фіксації в загальномовних словниках української мови стилістично транспонованих математичних одиниць їхньому реальному функціонуванню в лінгвосоціумі. З огляду на зазначене тема залишається актуальною та потребує подальших досліджень.

РУС-37 – Російсько-український словник / відп. ред. П. Мустяца. – К. : Вид-во АН УРСР, 1937. – 890 с. РУС-48 – Російсько-український словник / гол. ред. М. Калинович. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955 видання Словника 1948 року, випр. і доп. – 804 с. РУС-79 – Російсько-український словник / уклад. : Д. Ганич, І. Олійник. – К. : Рад. шк., 1979. – 1012 с. СУМ – Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. I – II. – К. : Наук. думка, 1970–1980. ВТС-2004 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. ред. В. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с. МК – мікрозначення. 6 ЛСВ – лексико-семантичний варіант.

1. Непійвода Н. Ф. Детермінологізація як результат взаємодії загальнолітературної та термінологічної лексики : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Наталія Федорівна Непійвода. – К., 1983. – 167 с. 2. Панько Т. Українське термінознавство / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 214 с. 3. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації) / О. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 387 с. 4. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 351 с.